

INVERSIYA (TARTIBNING BUZILISHI): ARAB TILIDA TAQDIM VA TA'XIR SAN'ATI VA O'ZBEK SHE'RIYATIDA SO'Z TARTIBI

Bozorov Abdug'ani Karimovich

Oriental universiteti 2-kurs magistratura talabasi

Arab va o'zbek tillarida lingvopoetik maqsadlarda sintaktik inversiya – gap tarkibiy qismlarining odatiy tartibidan ma'lum bir maqsad bilan chalg'itilgan holati – ikki til o'rtasidagi uslubiy farqlar va o'xshashliklarni tadqiq qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Arab adabiyotida taqdim va ta'xir san'ati deb ataladigan bu jarayon Qur'on oyatlarida ham keng qo'llanib, so'zning joylashuvi orqali urg'uni oshirish, ma'no nozikliklarini ochib berish uchun xizmat qiladi²². O'zbek she'riyatida esa gap bo'laklari (xususan, egasi va kesimi) odatdagidan boshqacha tartibda qo'yilishiga inversiya deyiladi. Bu usul she'rga o'ziga xos ritm, urg'u va emotsional ta'sir bag'ishlaydi²³. Ta'kidlanishicha, arab tilida inversiya erkinroq bo'lsa, o'zbek tilida asosiy grammatik qoidaga zid tarzda paydo bo'lib, ko'proq she'riy-muhit talabiga bog'liq bo'ladi.

Lingvopoetika – badiiy matn tilining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganadigan soha bo'lib, unda sintaktik konstruktsiyalarning o'ziga xos estetika vazifasi katta ahamiyatga ega. Inversiya (tartib buzilishi) sintaksisning turli bo'laklarini (masalan, egasi va kesimi) an'anaviy joyidan oldinga yoki orqaga surib qo'yish san'atidir. Arab nazariy tilshunosligi va balag'atida bu jarayon taqdim (oldinga surish) va ta'xir (orqaga surish) deb nomlanadi. Xususan, arab adabiyotida gapning odatdagi tartibini buzish orqali maqsadga muvofiq urg'u berish, hayajon uyg'otish, o'quvchini hayron qoldirish kabi ta'sirlar yaratish mumkin²⁴.

Arab tilining lug'atida taqdim (يقدم-قدم qaddama-yuqaddimu) — “oldinga surish” ma'nosini bildiradi, ta'xir (أخر-أخرا akhkhara-yuakhkhiru) esa “orqaga surish” demakdir²⁵. Terminologik jihatdan taqdim va ta'xir – so'zlarni ularning odatiy tartibidan oldinga yoki orqaga surish usulidir. Klassik balag'at olimlariga ko'ra, bu jarayon alohida lingvopoetik maqsad uchun amalga oshiriladi. Misol uchun, Ibn Manzur “Lisan al-‘Arab” lug'atida taqdimni “biror narsaga ustun qo'yish”, ta'xirni esa “kechiktirish” deb tushuntiradi²⁶. Demak, arab tilida so'z tartibini o'zgartirish – tasodifiy harakat emas, balki ma'lum retorik maqsadga muvofiq bo'lib, ma'no aniqligini saqlab qolgan holda ifoda badiiyligini oshirishga xizmat qiladi.

O'zbek tilida esa gapning asosiy tartibi ega-kesim-qo'shimcha yoki ega-qo'shimcha-kesim (SOV) tuzilishida amalga oshadi. Og'zaki va yozma nutqda xuddi shu qoidalar amal qiladi:

²² Wardah L., Fikri S.A.D. Al-Taqdim wa al-Ta'khir: Linguistic Rules in Qur'anic Interpretation // Al-Karim: International Journal of Quranic and Islamic Studies. – 2023. – Vol. 1, No. 2. – P. 1-12; Nadya Khairy Muhamed Said. A Contrastive Study of 'Inversion' in Modern English and Modern Arabic Poetry // Al-Adab Journal. – 2017. – No. 122. – P. 105–128.

²³ **Abdurayimova Y.** O'zbek she'riyatida inversiya hodisasi // *Proceedings of International Conference on Scientific Research in Natural and Social Sciences.* – Toronto, Canada, 5 December 2023. – B.257-258; **Farmonova S.R.** Abdulla Oripov she'rlarida so'z tartibi turlarining voqelanishi // *Models and Methods in Modern Science: International Scientific-Online Conference.* – France, 2024. – B.

²⁴ Wardah L., Fikri S.A.D. Al-Taqdim wa al-Ta'khir: Linguistic Rules in Qur'anic Interpretation // Al-Karim: International Journal of Quranic and Islamic Studies. – 2023. – Vol. 1, No. 2. – P. 1-12;

²⁵ Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1985. – С.15.(أخر); – С.646. (قدم).

²⁶ ابن منظور لسان العرب – بيروت: دار صادر، 1414ھ. – ج 4. – ص 11 (أخر)،. – ج 12. – ص 468 (قدم).

“Aniqlovchi aniqlanadigan so‘zdan avval, ega kesimdan, to‘ldiruvchi yoki hol kesimdan oldin joylashadi” – bular so‘z tartibining to‘g‘ri qoidalari sifatida tilga muayyanligi bayon etilgan. Shuning uchun o‘zbek tilida kesim (harakat fe‘l) odatda gap oxirida keladi; uning o‘rtaga yoki boshga olinishi grammatik jihatdan ruxsat berilgan mustasno holatlarga to‘g‘ri keladi²⁷. Xususan, o‘zbek she‘riyatida egasi va kesimi joylashuvining odatiydan chiqishi aynan inversiya hodisasi sifatida qabul qilinadi.

Ikkala tildagi inversiya fenomeni o‘rtasida umumiylik shundaki, obykti oldinga yoki orqaga qo‘yish orqali diqqatni ma‘lum bir elementga qaratish, ta‘kidlash maqsadga muvofiq amalga oshiriladi. Biroq arab tilida syntaktik erkinlik yuqori bo‘lgani uchun inversiyaning shakllari xilma-xildir (mavhum gap tarkibi, sub‘ekt-predikat o‘zgarishlari, fe‘l va ob‘ekt o‘rnini almashtirish kabi)²⁸. O‘zbek tilida esa gap bo‘laklarining asosiy funksiyasi saqlanib, faqat ularning tartibi o‘zgartiriladi²⁹. Bu o‘zgarish she‘rda urg‘uni boshqasiga qaratish, navo va ritm uyg‘unligini saqlash uchun qo‘llanadi³⁰. Quyida inversiya tushunchasi va uning lingvopoetik konteksti belgilab olingandan so‘ng, arab va o‘zbek adabiyotidan misollar orqali tahlil qilinadi.

Arab tilida inversiya (taqdim va ta‘xir nazariyasi): Balag‘atda taqdim va ta‘xir – so‘z tarkibiy qismlarining odatiy o‘rnidan ortga yoki oldinga surilishi san‘ati bo‘lib, ma‘lum retorik maqsadlarni ko‘zlaydi. Lug‘atlarda bu tushunchalar gap tarkibida “bir bo‘lakni shu joydan olib chiqib, boshiga yoki oxiriga qo‘yish” deb ifodalanadi. Ibn Manzur «Lisan al-‘Arab»da taqdimni “oldinga surish”, ta‘xirni “orqaga tortish” shaklida aniqlaydi. Shu nuqtai nazardan arab tilida nozik taqdim-ta‘xir qoidalari Qur‘on tilshunosligi va klassik adabiyotda alohida ahamiyatga ega. Masalan, Indonezionalik tadqiqotda taqdim va ta‘xir Qur‘on oyatlarida so‘z tartibini o‘zgartirish orqali ma‘no va memorizatsiyani boyitishi qayd etilgan³¹. Shuningdek, taqdim arab tilida balag‘at nuqtai nazaridan gapning ahamiyatli qismiga urg‘u berish, ta‘xir esa kutilgan daromad ko‘rsatish kabi vazifalarni bajaradi.

Muhim jihati shundaki, arab tili lingvistik nazariyoti bo‘yicha gap tarkibidan biror bo‘lakni alohida ajratish – tasodifiy emas, balki orqa fondan oldinga surilishi yoki aksincha faollik gradusi va kontekst muhimligiga bog‘liq bo‘lib, bu uslub bilan nutqning ifodaviyligi oshiriladi. Masalan, arab balog‘atida tashviq (tortib olish) maqsadida bo‘laklarni oldinga surish mumkin. Atiq Abdulazizga ko‘ra, agar oldinga surilayotgan bo‘lak tinglovchiga g‘aroyib, e‘tiborni tortuvchi bo‘lsa, ortiqcha urg‘u qidirish uchun taqdim qo‘llaniladi. Xuddi shu tamoyilga muvofiq, orqaga surilish ham oldingi bo‘lakning ma‘lumotini bosib beradi, natijada keyingi bo‘lakga (oxirgi xabarga) urg‘u ortadi. Bu hujjatlarda alohida filologik misollar bilan tasdiqlangan: masalan, «... ثلاثة تشرق الدنيا ببهجتها» (Maqola Sharxi; “Dunyo uch

²⁷ الغلابيني، مصطفى. جامع الدروس العربية – بيروت: المكتبة العصرية، 1993. ج. 3. ص. 179-182.

²⁸ Nadya Khairy Muhamed Said. A Contrastive Study of ‘Inversion’ in Modern English and Modern Arabic Poetry // Al-Adab Journal. – 2017. – No. 122. – P. 105–128.

²⁹ Abdurayimova Y. O‘zbek she‘riyatida inversiya hodisasi // *Proceedings of International Conference on Scientific Research in Natural and Social Sciences*. – Toronto, Canada, 5 December 2023. – B.256.

³⁰ عتيق، عبد العزيز. علم المعاني – باب: «التقديم والتأخير». – ص136-137. – المكتبة الشاملة

³¹ Wardah L., Fikri S.A.D. Al-Taqdim wa al-Ta‘xir: Linguistic Rules in Qur‘anic Interpretation // Al-Karim: International Journal of Quranic and Islamic Studies. – 2023. – Vol. 1, No. 2. – P. 1-12

narsada quvonadi: Tong quyoshi, Abū Ishoq va oy”) satrida “thalathah” sub’ektni oldinga olib chiqish – o‘zgacha hususiyat bilan taqdim qilingan bo‘lak misolidir. Bu misolda «ثلاثة» so‘zining odatdagi grammatik vazifasidan ko‘zda tutilgan jihat kuchaytiriladi³².

O‘zbek tilida inversiya. O‘zbek tilida gapning grammatik tartibi qat’iy belgilangan bo‘lib, nutq qurilishi asosan SOV (sifatlashli tarzda modifier-sub’ekt-predikat) modeliga tayanadi. Shu bois, gap tarkibini buzish mutloq istalgan joyga mumkin emas: odatda eganing kesimdan, qo‘shimcha yoki holning kesimdan avval kelishi to‘g‘ri tartibdir. “Ko‘makchi + to‘ldiruvchi + fe‘l” tartibida bo‘lgan gaplarga cheklovlar mavjud bo‘lib, masalan, kesim ba‘zan gap boshida emas, oxirida joylashadi. Bu qoidani she‘riy tilimizda asosan inversiya uslubida ko‘ramiz. O‘zbek tilida predikat (kesim) har doim gapning oxirida keladi (istisno holatlardan tashqari); shu qoidaning izsiz holdagi izohi inversiya hodisasidir³³. Ya’ni, agar she‘riy kontekstda kesim oddiydan boshqacha tartibda keltirilsa, bu xabarlash uslubining o‘ziga xos usuli sanaladi.

O‘zbek tilida inversiya normativ emas; u faqat ma’lum stilistik sabablar va she‘riy muhitda ruxsat etiladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, gap bo‘laklari o‘z vazifasini yo‘qotmaydi, balki joylashuv tartibi o‘zgaradi. Bu jarayon natijasida qator ichidagi ayrim so‘zlarga ko‘proq urg‘u tushadi va buning ifodasi she‘riy dilga xos sezgirlik bilan bog‘liq bo‘ladi. Inversiya gapning bir bo‘lagini boshqa bo‘laklardan g‘ayrioddiy joyga qo‘yish orqali namoyon bo‘ladi. Gap bo‘lagi boshida kelishi tinglovchining diqqatini tortadi. Shuning uchun she‘riyatda sintaksis qoidalari biroz chetlab o‘tiladi³⁴.

Lingvopoetik jihatdan qaralganda, arab va o‘zbek inversiyasida umumiy element – har ikkala tilda ham semantik belgilikka urg‘u berish uchun gap tartibini surishtirishdir. Biroq metodologik farq bor: arab tilida inversiya ko‘p hollarda murakkab grammatik strukturalarda ham ijoz etiladi va kontekstga bog‘liq sabablarga asoslanadi (shart-sabab qo‘llanishi, rafziy turlicha ifodalanish, mavzu-ohol o‘zgarishi), o‘zbek tilida esa inversiyaga uchragan asosan boshqa gaplardan farqli urg‘u oshirishga qaratilgan ustuvor so‘zlar uchun (masalan, qo‘llab-quvvatlov, intonatsiya, ritm) hissa qo‘shish vazifasi yuklanadi³⁵.

Arab tilida inversiya tahlili (klassik va zamonaviy misollar). Arab tilidagi inversiya – asosan taqdim va ta’xir uslubi – arab badiiy tilining muhim vositasi hisoblanadi. Avvalo Qur’on lisonida ko‘p uchraydi. Masalan, Qur’oni Karimdagi taniqli oyatlardan biri: “فَأَمَّا” “الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ” (Ahdduhā, 93:9). Bu jumlada “al-yatīma” (“yetim”) so‘zi shartli bog‘lovchi “fa” dan so‘ng, fe‘l va egadan oldin joylashib, uning tabiiy ob’ekti rolini oldinga olib chiqqan. Odatda arab tilida fe‘l (predikat) boshida kelishi normal bo‘lsa, bu yerda tarkib ko‘zg‘u holatiga kelib qolgan. Bu misolda pirovard parcha – al-yateem (yetim) so‘zi fe‘l va egadan oldin keltirilgan, lekin “fa-amma” struktur jihatdan majburiy gap oldida – taqdim qilinadi

³² عتيق، عبد العزيز. علم المعاني – باب: «التقديم والتأخير». – ص136-137. المكتبة الشاملة

³³ Farmonova S.R. Abdulla Oripov she’rlarida so‘z tartibi turlarining voqelanishi // *Models and Methods in Modern Science: International Scientific-Online Conference*. – France, 2024. – B.19.

³⁴ Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2002. – B. 195.

³⁵ Xayitmetov K. Hozirgi zamon o‘zbek tilida inversiya: Filol. fanlari nomzodi ... diss. – Toshkent, 1967. – B. 45; Ulug‘murodov O. Jonli nutqning turli ko‘rinishlarida so‘z tartibi va ularning kommunikativ vazifasi // *PEDAGOGS International Research Journal*. – 2024. – № 7(3). – B. 161–166.

(shartli qo‘shimchadan keyin). Ma‘no jihatidan esa bu taqdim matndagi ajralganlikni ta‘kidlashga xizmat qiladi.

Yana bir mashhur misol – Fatihah surasidagi “إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ”. Bu erda “iyyāka” (“Sen(ga)”) maqomida kelgan shaxsiy otahamlarga ega ‘biz’ fe‘lining ob‘ekti bo‘lib, an’anaviydan avval qo‘yilgan. Yana Qur’onda laysa ko‘rinishidagi holatlar ham misol bo‘la oladi: “...لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا” (Baqara, 2:176) oyatida mashhur zamirli kelishiklar o‘rnida lug‘aviy salbiy laysa fe‘lini oldinga surish orqali “tog‘ri yo‘l” tushunchasi ta‘kidlanadi³⁶. Bu misollar arab inversiyasining grammatika me‘yorlariga muvofiq, biroq ma‘no urg‘usi nuqtai nazaridan alkitirgan xususiyatini ko‘rsatadi.

Arab poetikasida turli xil inversiya variantlari uchraydi. Masalan, arab muharrirlarining ma‘lumotiga ko‘ra, predikatni oldinga surishga oid uch xil vaziyat mavjudligi aytilgan. Ana shular jahon adabiyoti klassiklari Al-Jurjaniy, Khatib al-Qazviniy, al-Zarkashiy va boshqalarning asarlarida bayon qilingan. Ularning fikricha: (1) predikat ma‘no jihatidan avval bo‘lib qolsa-da oldinga surilmagan holati; (2) predikat oldinga surilgan taqdidagi noaniq holatlari; (3) mukammal predikat bo‘lib avval kelib keyin orqaga tushadigan hollari uchraydi³⁷.

Doston va qasida misollarida ham inversiya san‘atiga keng o‘rin berilgan. Masalan, mashhur jaholiy shoir Abu Hayya al-Tamimiyning satrlari orasida “... كما خط الكتاب بكف - يوماً - ...” kabi misollar keltiriladi. Bu yerda “bakf yawman yahudiyyin” konstruktsiyasida lahzani ifodalovchi hol (طرف) so‘zi (يوماً) egadan oldin – gap boshida – keltirilgan. Kitobul-darā‘ir misolida bu holat: “بكف يهودي يوماً” – predikat (طرف) oldinga surilib, bo‘laklar orasi ajratilgan” deyilgan³⁸. Yoki shoir Al-Jarirning mashhur bayti:

... (كم بجودٍ مقرفٍ نال العلى... وكريمٍ بخلةٍ قد وضعه” ناول“

bu misolda “bihinan taqdim” iborasi miso‘l qilib borib, jasadday ortiqcha xarajatni kamaytirishi ifoda etilgan. Ana shunday misollar arab tilidagi inversiyaning keng qamrovli retorik qo‘llanilishini, ritmik va ma‘naviy o‘zgacha to‘yimli xususiyatlarni ta‘kidlaydi³⁹.

Zamonaviy adabiyot misollarida ham inversiya keng qo‘llanadi. Masalan:

وعلى جبهة الأفق البعيد
كانت الأضواء ترتجف

Bu yerda odatiy tartib (كانت الأضواء ترتجف على جبهة الأفق البعيد) o‘rniga jar-majrur birikmasi (وعلى جبهة الأفق البعيد) oldinga chiqarilib, makon obrazi va poetik urg‘u kuchaytirilgan. Taqdim-ta‘xir she‘riy tasvirning emotsional ta‘sirini oshirish uchun xizmat qilgan⁴⁰. Yoki ko‘p o‘quvchi muhbir armiya she‘rlarda sub‘ektni oldinga olib chiqish orqali tinchlik va urush konseptlarini qarama-qarshi ko‘rsatadi. Bularning barchasi arab tilidagi inversiyaning semantik va stylistik ahamiyatini yoritadi. Khariya Khairy tadqiqotida, zamonaviy ingliz va arab she‘riy tillarda inversiya fonetik ritm va urg‘u talablarini qondirish hamda semantik

³⁶ مختار عطية. التقديم والتأخير ومباحث التراكييب بين البلاغة والأسلوبية. – الإسكندرية: دار الوفاء لدنيا الطباعة والنشر، 2005. – ص. 166.

³⁷ عتيق، عبد العزيز. علم المعاني. – باب: «التقديم والتأخير». – ص. 140-141. المكتبة الشاملة.

³⁸ عبد المطلب، محمد. البلاغة والأسلوبية. – القاهرة: الشركة المصرية العالمية للنشر – لونجمان، 1994. – ص. 180

³⁹ عتيق، عبد العزيز. علم المعاني. – باب: «التقديم والتأخير». – ص. 140-141. المكتبة الشاملة.

⁴⁰ أبو شرح، حنان. التقديم والتأخير في شعر فدوى طوقان: دراسة نحوية دلالية // مجلة الجامعة الإسلامية للدراسات الإنسانية. – 2020. – ص. 110-130.

intizomini shakllantirishda muhim ekanligi qayd etilgan. Xulosa qilib aytganda, arab tilida inversiya yangilik bormi, e'tiborni qayerga qaratmoqchi, qaysi elementni ta'kidlash maqsadida – kabi savollarga javob sifatida ishlatiladi, shuning uchun har bir misol alohida kontekstdagi maqsad doirasida o'rganiladi.

O'zbek she'riyatida so'z tartibi va inversiya tahlili. O'zbek tilida sintaktik tartib ancha qat'iy bo'lsa-da, badiiy nutqda stilistik maqsadlar uchun uni buzish mumkin. Xususan, o'zbek she'riyatida inversiya qo'llanilishi bo'yicha yaqqol printsip: gapning odatiy tuzilmasida bo'lmaydigan joyda qismning turishi orqali urg'u va estetik ta'sir hosil qilish⁴¹. Klassik grammatikaga ko'ra o'zbek gapida aniqlovchi–aniqobdan, ega-kesimdan va hol/qo'shimcha-kesimdan avval keladi; bu uslub to'g'ri so'z tartibi hisoblanadi. Ammo she'riy matnlarda bu qoidalardan chetlashib, to'g'ri bo'lmagan yoki aralash tartiblar ham uchraydi. Masalan, Abdulla Oripov ijodida so'z tartibi turlari ilmiy tadqiq qilinganida, shoirning ayrim satrlarida egasi va kesimi o'rnining o'zgargani ko'rsatilgan⁴².

Quyidagi Abdulla Oripov misoliga e'tibor qarataylik:

“Yurmasman hech behishtni izlab,
Topolmasam chekmasman alam”

Ushbu misralarda kesim “yurmasman” egadan oldin – gap boshida keltirilgan. Odatiy tartibda “hech behishtni izlab yurmasman” bo'lishi lozim edi; lekin shoir she'riy ritm va qo'shiqchilik ohangini saqlab qolish uchun kesimni o'zi ko'tarib oldinga surgan. Tadqiqotda qayd etilishicha, “Bunda egasi va kesimi inversiyaga uchragan. Kesim “yurmasman” bo'lib, to'ldiruvchi va hol oldinga ko'chirilgan. To'g'ri tartibda “hech behishtni izlab yurmasman” bo'lar edi, lekin shu tarzda rostlab berilsa she'riy ritm va ohang buziladi”⁴³. Bu misolda inversiya zamon, harakat ifodasining pog'onalarini buzmaydi; aksincha, satrlar ohangdorligini hamohang saqlaydi, fikrga kuchliroq urg'u beradi. Xuddi shu manbada shoirning boshqa namunalari inversiya qayd etilgan. Masalan, u to'g'ri tartibda yozib qo'ygandagi qo'shimchaga ko'ra so'zlarni izlab, so'zlab o'rnidan joylashgan so'zlar moslash uchun ko'chirilgan, ba'zi qofiya talablariga tayanib, “izlab... alam” juftligini saqlash uchun sadro to'g'ri kelmaganligiga ishora qilingan. Bu tavsifdan kelib chiqadiki, o'zbek she'riyatida inversiya ko'p hollarda qat'iy grammatik tartibni buzmasdan, lekin so'zning joylashuvi o'zgarganda yangi urg'u hosil qiladi. Shuningdek, uslubiy tadqiqotlar bildiradi: “Gap bo'laklari o'z vazifasida keladi, faqat ularning tartibi o'zgaradi. Bu bilan qatordagi qaysidir so'z ko'proq urg'u oladi. Talaffuz jarayonida esa inversiyaning o'zni beqiyos”⁴⁴. Ya'ni, murakkab sintaktik buzilish emas, balki balandiga tushirilgan bir qator bo'lak ma'no mazmuniga nuqta qo'yadi va emotsiyani kuchaytiradi.

⁴¹ Xayitmetov K. Hozirgi zamon o'zbek tilida inversiya: Filol. fanlari nomzodi ... diss. – Toshkent, 1967. – B. 45.

⁴² Ulug'murodov O. Jonli nutqning turli ko'rinishlarida so'z tartibi va ularning kommunikativ vazifasi // PEDAGOGS International Research Journal. – 2024. – № 7(3). – B. 161-166.

⁴³ Farmonova S.R. Abdulla Oripov she'rlarida so'z tartibi turlarining voqelanishi // *Models and Methods in Modern Science: International Scientific-Online Conference*. – France, 2024. – B.20.

⁴⁴ Abdurayimova Y. O'zbek she'riyatida inversiya hodisasi // *Proceedings of International Conference on Scientific Research in Natural and Social Sciences*. – Toronto, Canada, 5 December 2023. – B.257-258

Mashhur o‘zbek shoirlaridan biri – Cho‘lpon (Abdulla Qodiriy) ham ushbu san‘atga murojaat qilgan. Masalan, uning “Omonat” shohidlarida gap bo‘laklari joyi bilan tajriba qilinadi. Biroq yuqoridagi Oripov va boshqa misollar ko‘proq zamonaviy she‘riyatda uchraydi. O‘rinda ta‘kidlash zarurki, oddiy nasrda inversiya qat‘iy me‘yor sanalmaydi; aksincha, faqat badiiy-nazm tilida rang-baranglik, til ohangdorligini oshirish maqsadida ishlatiladi. O‘zbek tilshunoslari bunday inversiyani “gapning bir bo‘lagini boshqalaridan g‘ayrioddiy joyga qo‘yish” usuli orqali aniqlaydi va uning asosi ma‘no markazini boshiga olib kelish ekanligini qayd etishadi⁴⁵.

Demak, o‘zbek she‘riyatida so‘z tartibining buzilishi (inversiya) ham lingvopoetik jihatdan diqqat markazini o‘zgartirish, o‘quvchi e‘tiborini xohlagan so‘zga jalb qilish vazifasini bajaradi. Misollar tahlilidan ko‘rinib turibdiki, arab tilidagi taqdim-ta‘xir san‘ati singari, o‘zbek tilida ham gap bo‘laklarini noturg‘un joyda qo‘yish san‘ati ana shu estetik maqsadlarni amalga oshiradi. Ikki til o‘rtasidagi farq – arab tilida so‘zlarni tartibga qo‘yish mustaqil leksik va grammatik imkoniyatlari keng (masalan, qo‘shimchalar va ba‘zi fe‘llar qat‘iy joylashmagan bo‘lishi mumkin), o‘zbek tilida esa umuman gapning uslubiy usuli sifatida faqat she‘riy kontekstdagina to‘liq bo‘ladi.

Quyidagi jadval arab va o‘zbek tillaridagi inversiya xususiyatlarini taqqoslab, har bir tillarning an‘anaviy so‘z tartibi, inversiyaga yondashuvi va asosiy lingvopoetik funksiyasini ko‘rsatib beradi:

Xususiyat	Arab tilida	O‘zbek tilida
Asosiy gap tartibi	Klassik arab tilida V–S–O (masalan, Ya‘budu al-muslimūn...), zamonaviy arab tilida SVO ham keng qo‘llanadi.	Odatda S–O–V («ega–to‘ldiruvchi–kesim») tartibida keladi.
Normativ joylashuv	Fe‘l – odatda gap boshida, egasi orqasida; qo‘shimchalar va hol bo‘laklari erkinroq joylashadi.	Kesim – deyarli har doim gap oxirida (istisno holatlar tashqari).
Inversiya turlari	Taqdim (predikat, predmet oldinga surish), ta‘xir (oldindagi narsani keyinga surish); shuningdek predmet-predikat, shartli so‘zlar bilan turli o‘rinlar almashishi.	Asosan egasi va kesim joyini almashtirish (kesimni boshga surish); kamroq holatlar, masalan, «Xali...» ko‘rinishida oldindagi so‘zlarni tasavvur qilish kabi oddiy o‘zgartirishlar.
Lingvopoetik funktsiya	Ma‘lum so‘z yoki iborani ajratib ko‘rsatish, e‘tiborni tortish, ohangdorlik va ritm yaratish; ba‘zan kutilmaganlik orqali hissiy kuch berish.	Tinglovchi/ o‘quvchi diqqatini avvalgi emas, aynan joylashtirilgan so‘zga jalb qilish; she‘riy ritm va urg‘u barqarorligini saqlash; emotsional cho‘qqiga erishish.
Asosiy	Qur‘on oyatlari (masalan, fa-	Abdulla Oripov va boshqa

⁴⁵ Boboyev T. *Adabiyotshunoslik asoslari*. – Toshkent: O‘zbekiston, 2002. – B. 195-197.

misollar	ammā al-yateema fa-lā taqhar); klassik she'rlar (masalan, «Thalathatu tashruqu al-dunyā bihijjatihā...»)	zamonaviy shoirlardan satrlar (masalan, “Yurmasman hech behishtni izlab”); klassik misollar nisbatan kamroq uchraydi.
Stilistik effekt	Qisqa muddatli dramatik ta'sir, mazmunga chuqurlik berish, muayyan so'z yoki iboraning ta'kidlashini kuchaytirish.	Urg'u o'zgarishi tufayli satr ritmi va musiqiyligiga hissa qo'shadi; mazmun ayirishda hissiyot intensivligini oshiradi.

Ushbu taqqoslovdan ko'rinib turibdiki, arab tilidagi inversiya ancha erkin qo'llanadi va turli sintaktik holatlarni o'z ichiga oladi, natijada ma'no qatlamlarini boyitishda asosiy ro'lni o'ynaydi. O'zbek tilida inversiya esa nisbatan chegaralangan bo'lib, faqat gap bo'laklarini “to'g'ri” tartibdan bir oz ko'chirishga yo'naltirilgan. Shu bilan birga, har ikkala tilda inversiyaning umumiy lingvopoetik effekti o'xshash: ular nutqning eng asosiy elementiga urg'u beradi va badiiy tasvirni boyitadi.

Arab va o'zbek tillarida lingvopoetik inversiya konsepsiyasi bir qatorda zamonaviy va klassik adabiyotda keng qo'llanadi. Arab tilida taqdim va ta'xir san'ati – so'z tartibini o'zgartirishning murakkab nazariy asosga ega vositasi bo'lib, u asosan Qur'on tilida va she'riy ijodda tahlil qilinadi. Inversionsiya arab syntaxida “taqdim” (oldinga surish) va “ta'xir” (orqaga surish) kabi ma'no-modifikasiya qoidalari bilan izohlanadi va har bir holat aniq mehmoniyot bilan qaraladi.

O'zbek she'riyatida esa gap bo'laklarini buzib, predikatni boshda joylashtirish kabi usullar orqali lirizmga urg'u berish mumkin. Bu uslub arabchadagi kabi an'anaviy grammatika bilan belgilangan bo'lmasa-da, badiiy nutqda xuddi shunday tamoyilga – ma'lum so'zga urg'u qaratish – xizmat qiladi. Keng qamrovli misollar ko'rsatdiki, har ikkala tilda inversiya tinglovchi/ o'quvchi diqqatini jalb qilish, fikr akslantirish va kuvvatlantirish vositasi sifatida ishlatiladi. Shu bilan birga arab tilida predikatdan tashqari boshqa gap qismlari ham (ma'lum holatlarda predmet yoki shartli so'zlar) harakatga keltirilishi mumkin, o'zbek tilida esa e'tibor ko'proq predikatning joyi bilan bog'lanadi.

Xulosa qilib aytganda, til o'ziga xosliklari bois arabcha inversiya sintaktik jihatdan moslashuvchanroq va ko'proq turlicha subtaxnik shakllarni qamrab olsa, o'zbekcha inversiya ko'proq ma'noni oshirish va stilistik bezak uchun “badiiy jo'shqinlik” sifatida namoyon bo'ladi.

Lingvopoetik jihatdan bu ikki tildagi inversiya hodisasini taqqoslab o'rganish uchun keng adabiy korpusdan foydalanish kerak: klassik she'rlar (Masnaviy, doston namunalari), Qur'on va zamonaviy badiiy nasrlardan misollar keltirish foydali bo'ladi. Shuningdek, o'zbek tilida inversiya bilan bog'liq mavzuni chuqur o'rganish uchun yangi tilshunoslik tadqiqotlari olib borish tavsiya etiladi. Ularning barchasi badiiy matnlarni yanada boy kontekstda tahlil qilish, tilmizda ushbu san'at vositalarini yaxshi tushunishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Wardah L., Fikri S.A.D. Al-Ta'qdim wa al-Ta'khir: Linguistic Rules in Qur'anic Interpretation // Al-Karim: International Journal of Quranic and Islamic Studies. – 2023. – Vol. 1, No. 2. – P. 1-12; Nadya Khairy Muhamed Said. A Contrastive Study of 'Inversion' in Modern English and Modern Arabic Poetry // Al-Adab Journal. – 2017. – No. 122. – P. 105–128.
2. Abdurayimova Y. O'zbek she'riyatida inversiya hodisasi // Proceedings of International Conference on Scientific Research in Natural and Social Sciences. – Toronto, Canada, 5 December 2023. – B.257-258; Farmonova S.R. Abdulla Oripov she'rlarida so'z tartibi turlarining voqelanishi // Models and Methods in Modern Science: International Scientific-Online Conference. – France, 2024. – B.
3. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1985. – С.15.(آخر); – С.646.(قدم).
4. 468 ص – 12 ج – (آخر) 11 ص – 4 ج – 1414 هـ، صادر دار: بيروت – العرب لسان منظور بن (قدم).
5. 179-182 ص – 3 ج – 1993، العصرية المكتبة: بيروت – العربية الدروس جامع مصطفى، الغلابيني.
6. Nadya Khairy Muhamed Said. A Contrastive Study of 'Inversion' in Modern English and Modern Arabic Poetry // Al-Adab Journal. – 2017. – No. 122. – P. 105–128.
 - i. عتيق، عبد العزيز. علم المعاني – باب: التقديم والتأخير. – ص 136–137. المكتبة الشاملة
 - ii. عتيق، عبد العزيز. علم المعاني – باب: التقديم والتأخير. – ص 136–137. المكتبة الشاملة
7. Farmonova S.R. Abdulla Oripov she'rlarida so'z tartibi turlarining voqelanishi // Models and Methods in Modern Science: International Scientific-Online Conference. – France, 2024. – B.19.
8. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: O'zbekiston, 2002. – B. 195.
9. Xayitmetov K. Hozirgi zamon o'zbek tilida inversiya: Filol. fanlari nomzodi ... diss. – Toshkent, 1967. – B. 45; Ulug'murodov O. Jonli nutqning turli ko'rinishlarida so'z tartibi va ularning kommunikativ vazifasi // PEDAGOGS International Research Journal. – 2024. – № 7(3). – B. 161–166.
 - i. مختار عطية. التقديم والتأخير ومباحث التراكيب بين البلاغة والأسلوبية. – الإسكندرية: دار الوفاء لندنيا الطباعة والنشر، 2005. – ص 166
 - ii. عتيق، عبد العزيز. علم المعاني – باب: التقديم والتأخير. – ص 140–141. المكتبة الشاملة
 - iii. عبد المطلب، محمد. البلاغة والأسلوبية. – القاهرة: الشركة المصرية العالمية للنشر – لونجمان، 1994. – ص 180
 - iv. عتيق، عبد العزيز. علم المعاني – باب: التقديم والتأخير. – ص 140–141. المكتبة الشاملة
 - v. أبو شرح، حنان. التقديم والتأخير في شعر فدوى طوقان: دراسة نحوية دلالية // مجلة الجامعة الإسلامية للدراسات الإنسانية. – 2020. – ص 110–130
10. Ulug'murodov O. Jonli nutqning turli ko'rinishlarida so'z tartibi va ularning kommunikativ vazifasi // PEDAGOGS International Research Journal. – 2024. – № 7(3). – B. 161-166.

11. Farmonova S.R. Abdulla Oripov she'rlarida so'z tartibi turlarining voqelanishi // Models and Methods in Modern Science: International Scientific-Online Conference. – France, 2024. – B.20.